

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

آیین دادرسی و قضا در عصر امویان

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی
گرایش؛ تاریخ اسلام

نگارش؛ اسدالله رضایی

استاد راهنما؛ حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد الله اکبری
استاد مشاور؛ حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد رضا باقرزاده

آبان ۱۳۸۶

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان‌نامه به عهده نویسنده
می‌باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان‌نامه با ذکر منبع، بلاشکال
است و نشر آن در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی
علوم اسلامی است.

تقدیر و سپاس:

حمد و سپاس خدایی را که در سایه‌ی الطاف بی‌پایان خود انسان را گل‌واژه خلقت قرار داد و او را با شعور و دانش و قلم مجهز ساخت؛ و درود صلوات بر پیامبران عظیم الشان به ویژه خاتم آنان که با رحمت و رأفت بشر را به سوی سعادت رهنمون گشت و سلام و ثنا به آن راهنمایان بی‌ریا و معصوم علیهم السلام به خصوص امام عصر و امید دلها!

و با تقدیر و سپاس از ریاست محترم مرکز جهانی علوم اسلامی که با مدیریت کم‌نظیر خویش در کوتاهترین زمان بلندترین تحوّل آموزشی و پژوهشی در نوع خود را در این مرکز اجرا نمود.

و سپاس از مدیریت محترم مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی، گروه علمی تاریخ و امور پایان‌نامه که با همکاری و هم‌گرایی خویش ما را در این تحقیق یاری نمودند.

تقدیر و سپاس از اساتید گرانمایه **حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمد الله اکبری** که با راهنمایی دلسوزانه و صبورانه و عالمانه خود و **حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمد رضا باقر زاده** که با دادن مشورت‌های خردمندانه و راهگشایانه خویش، سهم مهمی در باروری این پژوهش داشتند و این حقیر را یاری رساندند!

تقدیم و اهداء:

به نظر نمی آید هیچ پژوهشگری با انصافی یافت شود که هنگام پژوهش حوادث صدر اسلام بویژه در عرصه شیوه‌های حکومت داری، نحوه‌ی تعامل با مردم و نوع دادرسی علی بن ابی طالب علیه السلام، آن را مرد تاریخ بشر و افتخار اسلام را نماد و الگوی همه خوبی‌ها ندانند؛ بدین رو نخست این اثر را به روح آسمانی و جاودانی آن شاهکار خلقت که چند بار در هنگام تحقیق و نگارش داستان سوده بنت عماره الاشر، به معنای واقعی اشکم جاری شد، تقدیم و آنگاه شفاعت و وساطت آن عزیز خداوند و مؤمنان را در حق از دست رفته‌ای که برای خدا بنده خاکی و برای علی (ع) شیعه راستی و برای این جانب پدر واقعی بود، خواستارم، روحش شاد!

چکیده

تحقیق ارائه شده بررسی آیین دادرسی عصر امویان است، این حکومت از سال ۶۰ تا ۱۳۲ هجری که بنیانگذار آن خلیفه دوم عمر بن الخطاب و مؤسس آن معاویه بن ابی سفیان بن صخر و مجدد و احیاگر آن عبدالملک بن مروان و اصلاحگر آن عمر بن عبدالعزیز بودند، در طول ۹۱ سال، حکومت اسلامی را در چنگ داشتند، و اوضاع کلی جهان اسلام در این مدت، از نظر سیاسی امت اسلام به سه دسته مخالف هم یعنی هواداران اموی و توده مردم، پیروان علی (ع) و خوارج تقسیم شدند، و از نظر اجتماعی نظام طبقاتی اعراب و موالی حاکم بود، و در بخش اداری کشور اسلامی به پنج بخش بزرگ تقسیم و واحدهای اداری حکومت را دیوان‌های مختلف و نظام الجند و شرطه و نهاد دادرسی تشکیل می‌داد.

نهاد دادرسی در این عصر که از نوعی سازماندهی هرچند ساده برخوردار بود، به نهاد دادرسی عمومی جهت رسیدگی به دعاوی عموم مردم و نهادهای ویژه‌ای سپاه و جنایی و سیار، تقسیم می‌گشت، و سه نهاد قدرتمند همچون نهاد مظالم برای رسیدگی به تخلفات و ستم‌های امیران و افراد نیرومند و صاحبان قدرت، ولایة السوق برای ترغیب به حسن رفتار عمومی و رسیدگی به امور بازار و تخلفات اجتماعی آشکار، و شرطه جهت رسیدگی به امور سیاسی و اجتماعی و امنیتی از جمله اجرای پاره‌ای از احکام صادره توسط قضات و دستگیری مجرمان و اداره زندانیان، با نهاد قضاء و دادرسی در ارتباط بودند.

قضاء، که یک منصب دینی - حکومتی است به وسیله قاضی اداره می‌شد و این مقام در مرکز خلافت به دستور خلیفه و در ولایات توسط والیان با شرایط خاص خود از میان چهره‌های مورد قبول امویان انتخاب می‌شدند، و عمدتاً دادرسی بر پایه‌ای کتاب خدا، سنت رسول الله (ص)، اتفاق، قرعه، فرمان خلیفه و گاه قیاس، بیشتر در موضوعات مالی، خانوادگی (احوال شخصیه) ارث و جنایت انجام می‌گرفت؛ طرح دعوی به صورت شفاهی در حضور متخاصمین همگام با مراعات آداب قضاء از سوی قضات و صاحبان دعوی، تحقق می‌یافت، از اقرار و شهادت شاهد و قسم و علم قاضی و نامه قاضی به قاضی دیگر و نوعی رویه‌ای قضایی، به عنوان ابزار کشف حقیقت مورد استفاده قرار می‌گرفت و در پاره‌ای از موارد دستور حبس، اجرای حد و تعزیر و اعمال قصاص و پرداخت دیه به عنوان احکام کیفری و مجازات اسلامی محسوب و از سوی قضات صادر می‌شد، احکام صادره توسط شخص قاضی یا نهاد شرطه به اجرا در می‌آمد، صدور احکام مانع نمی‌شد که بار دیگر آن را نزد قاضی نخست یا نهاد مظالم مطرح و درخواست استیناف نماید.

اجتهاد در صدور احکام، استقلال از سیاست، مکتوب شدن آراء قضات، مطرح بودن و کالت، و ارجاع به خلیفه را می‌توان از ویژگی‌های آیین دادرسی این عصر شمرد و با این حال انحراف از معیارهای اسلامی در مراحل مختلف دادرسی امویان فراوان مشاهده می‌شود!

کلید واژه‌ها: آیین، دادرسی، امویان، قضاء، قاضی، مظالم، ولایة السوق، شرطه، شیوه‌ها، خصم،

مدعی، اقرار، شاهد، قسم، احکام و اجرا.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
۱. فرضیه ای تحقیق.....	۱
۲. طرح مسأله.....	۱
۳. پیشینه ای تاریخی مسأله.....	۱
۴. طرح تحقیق.....	۲
۴-۱. سؤالات تحقیق.....	۲
الف. سؤال اصلی و محوری.....	۳
ب. سؤالات فرعی.....	۳
۴-۲. روش تحقیق.....	۳
۴-۳. ضرورت و اهداف تحقیق.....	۳
۵. نوآوری این تحقیق.....	۴
۶. منبع شناسی.....	۴
۷. موانع و مشکلات تحقیق.....	۸

فصل اول: مباحث مقدماتی (کلیات)

الف. مفاهیم.....	۱۰
۱. مفهوم یابی و واژه شناسی.....	۱۰
۱-۱. آیین دادرسی در لغت.....	۱۰
۱-۲. آیین دادرسی در اصطلاح.....	۱۱
۱-۳. قضاء در لغت.....	۱۱
۱-۴. قضاء در اصطلاح.....	۱۲
۱-۵. قاضی و دادرس.....	۱۴
ب. پیشینه ای دادرسی در محیط پیدایش اسلام و همسایگان آن.....	۱۵

۱. شیوه ای دادرسی روم شرقی (بیزانس)..... ۱۵
۲. شیوه ای دادرسی در ایران باستان..... ۱۷
۳. قضاء و دادرسی دوران جاهلیت..... ۱۸
- ۳-۱. تحکیم (داوری) ۲۰
- ۳-۲. احتکام (داوری کاهنان)..... ۲۱
۴. جایگاه قضاء و دادرسی در اسلام..... ۲۲
- ۴-۱. مشروعیت قضاء..... ۲۳
- ۴-۲. ضرورت و اهمیت دادرسی..... ۲۳
- ۴-۳. قضاء و دادرسی در روزگار رسول الله (ص)..... ۲۴
- ۴-۳-۱. نظام نوین قضایی بر پایه های حق محوری..... ۲۴
- ۴-۳-۲. وضع قوانین دادرسی..... ۲۷
- ۴-۳-۳. سیره قضایی پیامبر خدا(ص)..... ۲۹
- ج. امویان و حاکمیت..... ۳۲
۱. سلسله امویان..... ۳۲
۲. قلمرو حاکمیت امویان..... ۳۵
۳. تبدیل خلافت به سلطنت..... ۳۶
- د. اوضاع کلی جهان اسلام در عصر امویان..... ۳۸
۱. اوضاع سیاسی ۳۸
- فتوحات امویان..... ۴۲
۲. اوضاع اجتماعی..... ۴۳
- ارزیابی اوضاع اجتماعی..... ۴۶
۳. نظام اداری عصر امویان..... ۴۹
- یک. خلافت و وزارت..... ۴۹
- دو. تقسیمات اداری امارت..... ۵۰
- سه. منشور یا دستور العمل اداری..... ۵۱

چهار. واحدهای اداری امویان	۵۲
۱. دیوان ها	۵۲
۲. نظام الجند	۵۵
۳. شرطه	۵۵
۴. نهاد دادرسی وقضاء	۵۶
چکیده فصل اول	۵۶

فصل دوم: تشکیلات و گستره ی دادرسی در عصر امویان

مقدمه	۵۸
نهاد قضاء و دادرسی در زمان امویان	۵۹
الف. قضاء و دادرسی عمومی	۶۰
اول. ارکان قضاء و دادرسی	۶۱
دوم. ساختار دادرسی امویان	۶۳
۱. دستیاران قاضی	۶۴
۲. محل دادرسی وقضاء در عصر امویان	۶۶
ب. نهاد های دادرسی ویژه	۶۹
اول. قضاء و دادرسی ارتش (عسکر)	۶۹
دوم. قاضی احداث یا جراح (جنایی)	۷۲
سوم. قاضی سیار	۷۴
چهارم. قاضی القضاة یا قاضی مرکزی	۷۵
ج. نهاد های مرتبط با قضاء در عصر امویان	۷۷
۱. نهاد یا دیوان مظالم	۷۷
۱-۱. مفهوم شناسی	۷۷
۱-۲. تاریخچه و پیشینه ای مظالم	۷۹
۱-۳. جایگاه مظالم در آیین دادرسی امویان	۸۲
۱-۴. موضوعات قابل رسیدگی در مظالم	۸۳

- ۵-۱. شرایط ناظر مظالم و فرق آن با قاضی عمومی..... ۸۸
۲. ولایة السوق (حسبه)..... ۹۰
- ۲-۱. مفهوم شناسی..... ۹۱
- ۲-۲. ولایة السوق (یا حسبه) در آئینه ی تاریخ..... ۹۳
- ۲-۳. جایگاه ولایة السوق (حسبه) در نظام اسلامی..... ۹۶
- ۲-۴. والیان سوق در زمان امویان..... ۹۹
۳. سازمان یا نهاد شرطه..... ۱۰۱
- ۳-۱. واژه شناسی..... ۱۰۲
- ۳-۲. شرطه در صدر اسلام و عصر امویان..... ۱۰۳
- ۳-۳. شرطه و قضاء..... ۱۰۵
- ۳-۴. جایگاه و شعبه های شرطه در نظام حکومتی امویان..... ۱۰۶
- چکیده فصل دوم..... ۱۱۰

فصل سوم: گزینش قضات، شرایط و منابع دادرسی در عصر امویان

- مقدمه..... ۱۱۲
- الف. منصب قضاء و شیوه ی نصب قاضی..... ۱۱۳
۱. دینی یا بشری بودن منصب قضاء..... ۱۱۴
۲. شیوه های نصب و عزل قضات..... ۱۱۶
- ۲-۱. پیشینه ای گزینش قاضی..... ۱۱۶
- ۲-۲. آیین نصب و عزل قاضی در روزگار امویان..... ۱۱۷
۳. عناصر ولایت قضاء و شرایط قاضی..... ۱۲۶
- ب. رزق قاضی و قضات مشهور..... ۱۲۹
۱. رزق یا رواتب قاضی..... ۱۲۹
۲. قضات مشهور..... ۱۳۳
- ج. منابع دادرسی و صدور احکام در عصر امویان..... ۱۳۹
۱. کتاب (قرآن کریم)..... ۱۴۰

۲. سنت دومین منبع دادرسی..... ۱۴۴
۳. اتفاق (اجماع)..... ۱۴۷
۴. قیاس..... ۱۴۹
۵. فرمان خلیفه..... ۱۵۵
۶. استحسان..... ۱۵۷
۷. مصالح مرسله (یا استصلاح)..... ۱۵۸
۸. سدّ ذرایع..... ۱۵۹
- چکیده فصل سوم..... ۱۵۹

فصل چهارم: شیوه ها و چگونگی دادرسی و قضاء در عصر امویان

- مقدمه..... ۱۶۱
- الف. نحوه ای طرح دعوی و سنخ شکایات گروه های اجتماعی..... ۱۶۱
۱. چگونگی طرح دعوی و سنخ دعاوی..... ۱۶۲
۲. مراجعان به قضات اموی..... ۱۶۴
۳. اختیارات قاضی و موضوعات فراقضایی..... ۱۷۰
- ب. روند و شیوه های دادرسی و اثبات حق..... ۱۷۳
۱. آرایش مجلس قضاء..... ۱۷۴
۲. روند کشف حقیقت در دادرسی..... ۱۷۶
- ۲-۱. اقرار..... ۱۷۶
- ۲-۲. بیّنه و شهود..... ۱۷۸
- ۲-۲-۱. ملاک های قبول شهادت..... ۱۷۹
- ۲-۲-۲. چگونگی حضور شهود..... ۱۸۲
- ۲-۳. قسم (یمین)..... ۱۸۴
- ۲-۴. علم قاضی..... ۱۸۶
- ۲-۵. قرعه..... ۱۸۷
- ۲-۶. نامه ای قاضی به قاضی..... ۱۸۸

- ۱۹۰.....۲-۷. رویه ای قضایی.....
- ۱۹۱.....ج. نوع مجازات و اجرای احکام.....
- ۱۹۱.....۱. حبس (زندان).....
- ۱۹۳.....۲. حدود.....
- ۱۹۵.....۳. تعزیر یا تأدیب.....
- ۱۹۷.....۴. قصاص.....
- ۱۹۹.....۵. دیه (خون بها).....
- ۲۰۱.....۶. آیین اجرا و تنفیذ احکام.....
- ۲۰۱.....۶-۱. قاضی و اجرای حکم.....
- ۲۰۳.....۶-۲. نهاد شرطه و اجرای احکام.....
- ۲۰۴.....۷. وجود و عدم تجدید نظر در احکام.....
- ۲۰۵.....د. ویژگی های دادرسی امویان.....
- ۲۰۶.....۱. صدور رأی براساس اجتهاد و استنباط.....
- ۲۰۷.....۲. استقلال از سیاست.....
- ۲۰۸.....۳. مکتوب شدن احکام.....
- ۲۰۹.....۴. وکالت در دادرسی.....
- ۲۱۰.....۵. ارجاع به خلیفه.....
- ۲۱۰.....ه. انحراف از معیارهای اسلامی در دادرسی.....
- ۲۱۱.....۱. دادخواهی سوده بن عمارة (مظالم).....
- ۲۱۳.....۲. عمل به رسم جاهلیت (شیوه ای دادرسی).....
- ۲۱۳.....۳. اصرار به قضاوت غلط (اجرای احکام).....
- ۲۱۴.....۴. عدم قبول شهادت به جرم دوستی علی (ع).....
- ۲۱۴.....۵. تعطیل حدود الهی (کیفری).....
- ۲۱۵.....۶. قبول شهادت قاذف (کشف حقیقت).....
- ۲۱۵.....۷. قضاوت در خلوت (آداب قضاوت).....

۲۱۵.....	۸. قضاوت ظالمانه.....
۲۱۶.....	چکیده فصل سوم.....
۲۱۷.....	خاتمه و نتیجه گیری.....
۲۲۲.....	پیوست ها.....
۲۲۳.....	فهرست منابع.....

مقدمه

پژوهشی که زیر عنوان «آیین دادرسی و قضاء در عصر امویان» در پیش رو دارید، نتیجه تحقیق و کاوشی است که در حوزه شیوه‌ها و چگونگی دادرسی میانه‌ی سالهایی ۶۰ تا ۱۳۲ هجری یعنی روزگار سلسله امویان شرق، تنظیم و ارائه گردیده است؛ و نگارنده دست آورد پژوهش خود را با بهره‌گیری از منابع مختلف در چهار فصل و خاتمه ارائه داده است که مراحل زیر در باروری و ثمردهی این تحقیق نقش داشته است:

۱. پیشینه‌ای تاریخ مسأله

تردیدی نیست که قضاء و دادرسی همزاد با زندگی اجتماعی انسان بوده و به تدریج مراحل تکامل خود را پیموده است، و موضوع این تحقیق با توجه به نزدیکی آن به عصر رسول الله (ص) مبانی آن را گذشته از قرآن کریم، باید در روایات و گزاره‌های تاریخی، تراجم و... جستجو کرد و نخستین منابعی که به این مسأله توجه نشان داده، خلیفه بن خیاط متوفی ۲۴۰هـ در تاریخ خود و ابوبکر احمد بن عمر بن مهرالشیبانی معروف به الخصاف متوفی ۲۶۱هـ در کتاب ادب القاضی و محمد بن خلف بن حیان معروف به وکیع متوفی ۳۰۶هـ در کتاب اخبار القضاة، مطالب مربوط به قضاء و قاضی را به طور مستند آورده‌اند، سپس دیگران همچون احمد بن محمد بن عبد ربّه الاندلسی متوفی ۳۲۸هـ، در العقد الفرید و الماوردی متوفی ۴۵۰هـ، در احکام السلطانیة و ادب القاضی خود و ابی‌یعلی محمد بن الحسین الفراء الحنبل متوفی ۴۵۸هـ و علی بن محمد بن احمد الرحبی السمنانی متوفی ۴۹۹هـ، مطالب را قاعده‌مندتر مطرح کرده‌اند.

۲. طرح تحقیق

در هر پژوهشی نقشه و چارچوبی که آغاز و سرانجام کار پژوهشی را معین نماید و محقق را از دور شدن موضوع مصوون بدارد، ضروری است؛ از این رو در این تحقیق، نکات زیر خط مشی آن را مشخص نموده است.

۳. سوالات تحقیق

الف - سؤال اصلی و محوری

تشکیلات و آیین دادرسی، در عصر امویان چگونه بوده، و دادرسی بر چه معیارهای استوار بوده است؟

ب - سوالات فرعی و سیال

اول: چه نوع نهادهای قضایی و دادرسی در این عصر وجود داشته است؟

دوم: نهادهای مظالم، حسب و شرطه چه ارتباطی با نهاد قضاء داشته است؟

سوم: نوع دعوایها از چه سنخ موضوعاتی بوده و چه گروه‌های اجتماعی به قضات این عصر مراجعه می‌کرده‌اند؟

چهارم: شیوه‌ها و آیین دادرسی چگونه بوده و چه روندی را می‌پیموده است؟

پنجم: آیین دادرسی این عصر چه امتیازات و ویژگی‌های داشته است؟

ششم: آیا در دادرسی این عصر انحراف از معیارهای اسلامی رخ داده است یا خیر؟

۴. روش تحقیق

در این پژوهش روش تحقیق بر اصول زیر استوار است:

یک: روش تحقیق توصیفی - تحلیلی مبتنی بر کتابخانه و مراجعه مستقیم به منابع اصلی اعم از مدارک

قرن‌های سوم به بعد و پژوهش پژوهشگران متخصص در این فن.

دو: براساس طرح ارائه شده، نخست مدارک، مورد شناسایی قرار گرفته سپس مطالعه و فیش‌برداری

گردیده است و در مرحله سوم فیش‌ها تفکیک و به نگارش در آمده است.

۵. ضرورت و اهداف تحقیق

با توجه به این که در این موضوع هیچ پژوهشی مستقل و جامع در این مقطع از تاریخ اسلام وجود

نداشت، ایجاب می‌کرد که چنین کاوشی صورت گرفته و در دسترس علاقه‌مندان به ویژه قضات و دانش

پژوهشان حقوق اسلامی و تاریخ و پیشینه‌ای قضاء قرار داده می‌شد؛ به امید این که نگارنده توانسته باشد از

عهده این رسالت برآمده باشد.

پژوهش ارائه شده در این موضوع، اهداف زیر را در نظر داشته است:

اول: در تحقیق حاضر سعی شده نشان دهد که براساسی دادرسی وقضاء در عصر حاکمیت اموی وجود داشته؟ و اگر پاسخ مثبت است، دادرسی بر معیارهای اسلامی استوار بوده است یا نه؟

دوم: بی‌گمان پایه‌های تمدن اسلامی در این عصر گذارده شد و پژوهشگران در این عرصه دست‌آوردهای پژوهش خویش در قالب «تمدن اسلامی» یا «المحضارة العربية الاسلامیة» به تصویر کشیده‌اند ولی در حوزه دادرسی و قضاء در زمان امویان ابهامات جدی وجود داشت، که در این پژوهش سعی بر برطرف نمودن آن شده است.

سوم: برخی گویا بر این پندارند که چون حاکمیت امویان از دید عده‌ای کثیری از مسلمانان مقبول نیست، پس پرداختن و تحقیق بنیادی به ویژه در مورد شیوه‌های دادرسی آنان که خارج از معیارهای اسلامی بوده، کار بیهوده است ولی نگارنده در این تحقیق یکی از اهدافش این بوده که نشان دهد چنین پنداری تا چه اندازه به واقعیت نزدیک است!

۶. نوآوری این تحقیق

گذشته از این که این تحقیق به نظر نگارنده در نوع خود تازه بوده نه صرفاً اداء تکلیف بلکه ادا نمودن حق مطلب مورد نظر بوده است، از نوآوری‌های زیر برخوردار است:

یکم: تبیین واژگان و اصطلاحات؛ تلاش بر این بوده که واژگان از نظر لغت شناسان و اصطلاح فقهی و حقوقی تعریف و توضیح داده شود و گزینه مورد نظر را مشخص نماید.

دوم: تطبیق مبانی بر مصادیق؛ مبانی و معیارها نخست تبیین و آنگاه بر شیوه‌های دادرسی عصر امویان تطبیق و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

سوم: پیشینه‌ی تاریخی؛ از آن جا که هنوز برخی از شرق شناسان نا مسلمان و برخی پژوهشگران مسلمان معتقدند که اسلام نظام قضایی ارائه نداده است، پیشینه‌ای قضایی اسلام مفصل مورد تحقیق قرار گرفته و به روشنی ثابت شده که رسول خدا(ص) نظام دادرسی جدید و متنی بر معیارهای اسلامی ارائه داده است.

چهارم: توجه به دیدگاه مذاهب اسلامی؛ سعی شده با استفاده از منابع مختلف تاریخی، حدیثی، فقهی، تراجم و تک نگارها در موارد متعدد به دیدگاه‌های مذاهب اسلامی و دیدگاه امامیه اشاره شود.

٧. موانع و مشکلات تحقیق

گذشته از روند اداری ارائه طرح و تصویب و...، اندک بودن منابع در این موضوع از یکسو و همزمان شدن فرصت تدوین با ایام تابستان و تعطیلی فصلی کتابخانه‌های عمده از دیگر سو، روند تحقیق و تدوین را کند و به تأخیر مواجه ساخت؛

گذشته از آن، پراکنده بودن این موضوع در منابع مختلف و جستجو در همه آن‌ها مشکلات فوق را دو چندان می‌کرد ولی با این همه ارائه دادن کار محکم و تحقیق شده همه مشکلات را سهل و لذت بخش خواهد ساخت!

فصل اول:

مباحث مقدماتی (کلیات)

از آنجایی که پژوهش و تحقیق در هر موضوع و محوری فراگیرنده‌ی یکسری واژگان و اصطلاحات و کلیات است، شایسته می‌نماید که نخست واژه‌ها و اصطلاحات به کار رفته در آن موضوع پیشاپیش توضیح، و مورد ارزیابی قرار گیرد، تا باشد که در مسیر و مراحل پژوهش از انحراف و سوء برداشت‌ها در امان مانده و از اهداف اصلی باز نماند؛ از این رو در این تحقیق نکات زیر به عنوان فصل آغازین مورد توجه قرار می‌گیرد:

الف - مفاهیم

۱. مفهوم یابی و واژه شناس

۱-۱. آیین دادرسی در لغت

واژه‌ی «آیین» در فرهنگ فارسی، سیرت، روش، شیوه، رسم، منش^۱، عادت، دستور و نظم و قاعده را معنا می‌دهد،^۲ و این مفهوم در زبان عربی با واژه‌ی «سنة»،^۳ به مفهوم عام آن بازگو. «دادرسی» به معنای به داد مظلوم رسیدن و رسیدگی به دادخواهی دادخواه، است، این اصطلاح از واژه‌ی «داد» که در فرهنگ پارسی پهلوی «دات» بوده و از ریشه‌ی «دا» یا «اددا»، به معنای قانون و نظم، گرفته شده است،^۴ «دادرسی» (دادرسنده) کسی است که به داد مظلوم و به دادخواهی دادخواه رسیدگی می‌کند.^۵

۱. علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، بهار ۱۳۷۴هـ، چاپ اول «آیین» ج ۱/ ۲۰۵: آ.

۲. حسن عمید، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۴هـ، چاپ ششم، ج ۱/ ۶۵.

۳. آذر تاش و آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، تهران، نشرنی، چاپ ششم ۱۳۸۴هـ ص ۳۰۳.

۴. محمد حسن معین، فرهنگ فارسی معین، تهران، انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۱هـ ج ۲/ ۸۰۷: یا نویس به اهتمام دکتر معین؛ محمدحسین ساکت، نهاددادرسی در اسلام، مشهد، مؤسسه قاطع، تهران، انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۱هـ ج ۲/ ۸۰۷: یا نویس به اهتمام دکتر معین؛ محمدحسین ساکت، نهاددادرسی در اسلام، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵هـ/ ۱۴۰.

۵. محمد معین، فرهنگ فارسی معین، پیشین.

آیین دادرسی در اصطلاح

آیین دادرسی یا اصول محکومات، مجموعه مقررات مربوط به سازمان قضایی و صلاحیت ذاتی و نسبی دادگاه‌ها و تشریفات است که از سوی اصحاب دعوی در مقام مراجعه به دادگاه‌ها از سوی قضات و مأموران وابسته به تشکیلات قضایی به هنگام طرح دعوی تا ختم و اجرای حکم مراعات می‌گردد.^۱ که خود در یک دسته بندی کلیه آیین دادرسی کیفری آیین داد رسی مدنی تقسیم می‌شود.^۲ بنابراین، «آیین دادرسی» یعنی اصول محاکمات، دستور و روش دادرسی، قوانین، و مقرراتی که برای رسیدگی به دعاوی حقوقی و کیفری از طرف دادگاه‌ها رعایت می‌شود؛^۳ در زبان عربی از «دادرسی» به «قضاء» و از «دادرس» به قاضی تعبیر می‌گردد.^۴

قضاء در لغت

واژه «قضاء» که از فعل ثلاثی «قضی» «قضاء» و «قضیة» گرفته شده،^۵ در اصل «قضای» بوده و یای بعد از الف به همزه تبدیل گردیده است و جمع آن «اقضیة» و «قضایا» می‌آید.^۶ و معنای حکم، قطع، فصل، خلق و فراغ^۷ صنع و ایجاد^۸ را می‌دهد. برخی هم‌معنی را به «انقطاع و گستن چیزی و تمام کردن آن، برگشت پذیر می‌داند»^۹.

در قرآن کریم، کتاب آسمانی مسلمانان این واژه به معنای متفاوتی چون «آفریدن و ایجاد کردن»^{۱۰}، «انجام

۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی؛ زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول ۱۳۶۸ هـ ج ۲ ص ۲۸۰؛ دانشنامه امام علی (ع)، زیر نظر علی اکبر رشاد، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم ۱۳۸۵ هـ ج ۵ ص ۳۹۰ (با اندک تفاوت)؛ محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران کتابخانه گنج دانش، چاپ اول ۱۳۷۸ هـ ج ۱ ص ۵۶ (با اندک تفاوت).

۲. همان.

۳. حسن عمید، فرهنگ عمید، پیشین. محمد معین، فرهنگ فارسی، پیشین ج ۱/۱۱۳: آ.

۴. همان، ج ۲ ص ۲۶۸، و ص ۱۴۷۱.

۵. اسماعیل بن عباد (۳۲۶-۳۸۵ هـ)، المحيط فی اللغة، تحقیق: الشیخ محمد آل یاسین، بیروت، عالم الکتب ۱۴۱۴ هـ ج ۴۶۲/۵.

۶. اسماعیل بن حماد الجوهري (متوفی ۳۹۳ هـ) الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقیق: احمد عبدالغفور عطّار، بیروت، دارالکتب العلمیة، ط الثانية، ۱۳۹۹ هـ ج ۶ ص ۲۴۶۳؛ ابن منظور (۶۳۰-۷۱۱ هـ) لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی ۱۴۰۸ هـ ج ۱/۱۱ ص ۲۰۹.

۷. همان؛ السعید الخوری الشر تونی اللبانی، اقرب الموارد فی فصح العربیة، ایران، دار الاسوة للطباعة ط الاولی ۱۳۷۶ هـ ج ۴/۳۶۱.

۸. اسماعیل بن عباد، المحيط فی اللغة، پیشین، ج ۴۶۲/۵.

۹. ابن منظور، لسان العرب، پیشین؛ شهاب الدین احمد بن ادیسی القرافی (م ۶۸۴ هـ)، الذخیره، تحقیق: محمد بوخبزة، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ط الاولی ۱۹۹۴ م ج ۱ ص ۵.

۱۰. فصلت/ ۱۲: ففضهن سبع سموات؛ بقره: ۱۱۷: واذا قضی امر...